

Ya Madiaw Pag-iyá'

Publications Copy
DO NOT REMOVE

Kalagan

Ya Madiaw Pag-iyá

Good Living

by
Benjamin Guillely

Illustrations by
Elaine Gaulden

Summer Institute of Linguistics—Philippines, Inc.
Translators **1976** **Publishers**

Published
in cooperation with
Bureau of Public Schools
and
Institute of National Language
of the
Department of Education and Culture
Manila, Philippines

Kalagan
10.19-176-2.35CC **·61.20-765002 NG**
Printed in the Philippines

FOREWORD

Some of the glory of the Philippines lies in the beautiful variety of people and languages within its coasts. It is to the great credit of the national leadership over the years that no attempt has been made to destroy this national heritage. The goal has been instead to preserve its integrity and dignity while building on this strong foundation a lasting super-structure of national language and culture.

The present book is one of many designed for this purpose. It recognizes the pedagogical importance of dividing literacy and second-language learning into two steps--literacy being the first. When a student has learned to read the language he understands best, the resulting satisfaction in his accomplishment gives the drive and confidence he needs to learn the national language. His ability to read, furthermore, is the indispensable tool for the study this program will require.

The Department of Education and Culture of the Philippines is proud to present this latest volume in a nationwide series designed to teach the national language through literacy in the vernaculars. It will strengthen both the parts of the nation and the whole.

Juan L. Manuel
Secretary

FOREWORD

One of the noble aims of Education is to equip every citizen to participate meaningfully in his society and to share in shaping the destiny of his country. Providing literacy instruction in each man's vernacular is a basic step in realizing this goal. To promote this purpose the Summer Institute of Linguistics works in agreement with and under the auspices of the Department of Education and Culture in the preparation of instructional and Supplementary reading materials for the various Cultural Communities of our country.

The Bureau of Elementary Education takes pleasure, therefore in presenting this volume of literacy materials which is part of its list of approved supplementary reading materials prepared for use by the Elementary Schools in the areas using the vernacular of these materials.

Liceria Brillantes Soriano, DIRECTOR
BUREAU OF ELEMENTARY EDUCATION

PREFACE

This agricultural booklet has been prepared to introduce the Kalagan-speaking farmers of the Sarangani Peninsula to a variety of ways in which they can enhance their home-gardens. It also introduces new methods of raising domestic animals so a better diet will be available to their families and consequently an improved livelihood provided for all in their homes.

Most of the information was taken from The Samaka Guide and adapted for use among Kalagan-speakers. It is not intended to be a replica of The Samaka Guide but has used most of the ideas from it in an abbreviated form. The ones who prepared this booklet are indebted to those responsible for The Samaka Guide because of the valuable information it has provided.

YA INDEGANAN
(Introduction)

Su manga inulug ku na magbasa sa liblu ini:

Ya liblu yaiy pigsugpat takman ya manga inulug ta na Kalagan na dili' mata'deng, makasiling. Ya liblu yaiy uman mubat kanaten unun ya pagpawa', pagtawang, pag-ipat sa manuk, taku', punung, gansa, patu, dabit, kambing aw unun ya pagdayaw sa kakan.

Ya liblu ini makapalna-uw kanaten sa madiaw pag-iya' asini tas na lupa'. Matinaw ya kanaten pag-iya' asini tas na lupa' olo' kita lumabay. Manang kaliman ta sa talobo kita miya' asini, dili' kita magkapelek. Kay kun kinutu kita kulang sa manga kapelekan, yaiy ya pag-indegan na utaw magtakaw. Aw kun imo-un ta yaiy, ya gubilnu dumalug kanaten aw yaiy uman insultu sa kanaten Tiunanem.

Yan agaw ya liblu ini magpalna-uw kanaten na manga Kalagan aw eped pa na utaw na wala' pa pakasiling mag-imo' sa manga umba' pagsilingan asini liblu ini takman makasiling. Takman ya kanaten manga mangayse' aw kawbayan ta dili' getemen. Ya kanaten manga mangayse' mapa-iskuila ta taman sa makatigkas silan.

Yaiy ya du-an nan pigsugpat ku ya liblu ini, takman kun mabasa ta aw silingi tadun ya manga palna-uw asini liblu yaiy, makasigudu aku na dili' kitadun getemen. Aw kadeg tadun alag awun pagleya na pag-iya'.

Ben Guilley

Ya Seledenen Na Liblu Ini
(*Table of Contents*)

I.	Ya Pagpatlagad Magtanem	2
	1. Pag-alad	
	2. Ya Pagbungkal sa Lupa'	
	3. Pag-ubun	
	4. Ya Pagpa-ilig sa Tubig ay Kanal	
II.	Unun Ya Pagtanem aw Pag-ipat sa Gulayenen	4
	1. Kinunu ya Pagtanem	
	2. Ya Kalakwat na Pagtanem	
	3. Ya Sakit aw Magkan sa Tanem	
III.	Ya Bulan na Pagtanem aw Unu ya Tanemen	5
IV.	Ya Palna-uw sa Pagtanem sa Mga Gulay	7
V.	Ya Pagtanem sa Kawuy na Madiaw Pagkanen	18
VI.	Ya mga Bulak ay Kanaten Tawang	20
VII.	Ya Pagmanuk	21
VIII.	Unun ya Pag-ipat sa Patu kun Wala ya Libug	27
IX.	Ya Gansa	28
X.	Unun ya Pag-ipat sa Taku'	29
XI.	Ya Dabit	33
XII.	Ya Pag-ipat sa Kambing	34
XIII.	Ya Punung na Isda'	36
XIV.	Ya Pagdayaw sa Kakan	37

Unun ya Pagpawa' aw Pagtawang

Kun malim kaw mag-imo' sa pawa' aw tawang pamalli-a ya madiaw iya-anan na taneman sa manga gulayenen aw manga kawuy na makan. Pamalli-a ya madiaw iya-anan na betangan mu sa kolokob na manuk aw tangkal na taku' Kun malim kaw mag-imo' sa punung sa isda' pamalli-a ya madiaw betangan.

Asini liblu ya iy pigpakilala na kun unun ya pag-imo' sa pawa', tawang, kolokob na manuk, tangkal na taku' aw punung. Kun imo-un ta ya iy dili' kita getemen.

I. Ya Pagpatlagad Magtanem.

1. Pag-alad

Ya muna ta imo-un ya mag-imo' sa alad. Takman ya manga ayep dili' makaseled ay tawang ta. Tengteng way guna na mag-imo' kita sa tawang kun dili' aladen. Ya madiaw na pag-alad ya kalamunggay aw 'tudi' kay madiaw uman kanen. Kasila' kawuy madiaw uman pag-alad aw madiaw uman-kanen.

2. Ya Pagbungkal sa Lupa'.

Ya sambuk madiaw pa-agi sa pagbungkal sa lupa' dili' na daduwun. Kay kun mabuliskad ya lupa' apit ay tas olo' yan ya to-o madiaw. Yan agaw, madiaw pa kun baling ta abwaban. Kun dili' sadulun ta baling. Katigkas na pagbungkal, dugdugun ta ya lupa' to-o. Kun awun manga sagbet dun, dili' da ta pagkamangen gayed da ta, pabaya-an dun. Kay kun malandak da yan, aw yan ya magpakataba' sa tanem.

Aw ya watti ubaybay tadun uman kay yan ya maggawang sa lupa' aw mag-agi ya samet. Aw pagkatigkas ta bungkalen ya lupa' yan palekaten da ta ya magtanem sa gulayenen.

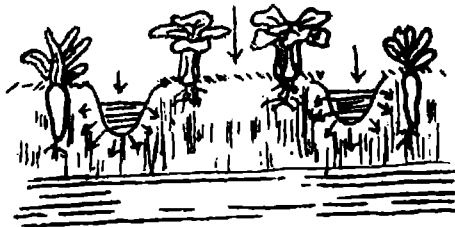
3. Pag-ubun

Ya muna manga mangkatikadeng asini, ya kanilan pag-ubun yan ya manga layen na sagbet aw dagami. Betang nilan magkalibed sa tanem.

Ya manga kadiawan san: Dili' to-o makagiti' ya sagbet, magsepsep sa ulan te' dili' na ulan ma-adad, kun tin sega dili' magdang ya lupa' manang sigi mabasa', aw seled na 2-3 ka bulan ya dagami malandak da aw yaiy ma-imo' kakan na tanem. Wala' uman ya kalug mu to-o mag-abwab.

4. Ya Pagpa-ilig sa Tubig ay Kanal

Awun duwa kapa-agi na magpatubig sa tanem. Sambuk pa-iligen aw sambuk wisikwisikan. Kun wisikwisikan ta way guna kay dili' eseban aw dili' madugay magdang da uman. Manang ya mag-imo' sa kanal makalibed sa gulayenen te' agiyan na tubig.

II. Unun ya Pagtanem aw Pag-ipat sa Gulayenen.

1. Kinunu ya pagtanem.

Takman kita sigi makatanem sa manga gulayenen kada bulan muna kita magplano kun unu ya imo-un. Kay ya manga gulay awun bulan na kanilan pagtanem. (Tanawa ya tsalt na magtanem sa gulay.)

2. Ya kalakwat na pagtanem.

Sa pagtanem sa gulayenen awun umba' kalakwat manang sela' nan dili' da ta madalug yaiy. Kay ya eped magpapawa-ay awun kanilan pa-agi sa pagtanem. Alimbawa', madeg ya maglong ya magtanem sa batad tagsang kilid na abaga ya kawat, takman awun umba' ka-agiyan na kalabaw.

3. Ya sakit aw magkan sa tanem.

Kada magpapawa-ay magmasiling na sundalo na magpatay sa mannap na magkan sa tanem aw magbulung sa sakit uman na tanem. Ya tanem siling na ise' ta, kun dili' ta to-o pakadiawun ya pag-ipat yan magkan t. Yan ya tanem uman. Kun dili' ta pakadiawun ya pag-ipat yan nen silan na mannap aw magpangkasakit silan uman.

Katawag na ise', ya ama aw ina kun silan magkan sa mangkadiaw kakan aw pag-iyá' ay mangkalinis balay, yan dili' silan magkasakit. Ya lawwas nilan matu sa mga sakit.

Anenganengen tadun ya tanem uman. Kun madiaw ya pag-ipat aw kun magkasakit ya mga tanem madëg uman na babulung san. Dili' kitadun magbabulung sa tanem manang kun awun kita-en tadun na sakit na tanem, wala' kuman sa tanem ta patawag ta sa mga AGRICULTURIST. Kay silan ya maka-ubat-ubat kamayu kun unu ya klasí na babulung ya gamiten mu aw ayin kaw kamang. Kay kun dili' nan mabatug bulungun makasekat yan sa tabang lekat ay to-o mangkatadeng na utaw na gubilnu.

III. Ya Bulan na Pagtanem aw Unu ya Tanemen.

Ya bulan na pagtanem asini Pilipinas dili' mag-unawa. Alimbawa' asini Maynit bulan na Malsu taman na Abdil tin sega aw lekat dun uman taman na Agustu yan uman tin ulan.

Ya Tsalt Na Magpalna-uw Sa Kun Unu Ya
Madiaw Bulan Magtanem Sa Klasi-klasi
Na Gulay.

x = kinutu makatanem; * = sela' nan
 makatanem; o = dili' makatanem

Ya Mga Bulan

Gulay	In.	Pib.	Mal.	Ab.	Mayu	Hun.	Hul.	Ag.	Sip.	Okt.	Nub.	Dis.
Kalya'	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Sitaw	x	o	x	x	x	x	*	x	x	x	x	x
Kasila'	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Kasila' kawuy	*	*	x	x	*	*	*	*	*	*	*	*
Sayoti	o	o	x	x	*	*	*	x	x	x	x	x
Talum	o	x	x	x	o	x	x	x	x	x	x	x
Gabi	o	*	x	x	x	o	x	x	x	x	x	x
Kadios	o	x	x	x	x	*	*	*	o	o	o	o
Balatung	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Okla	o	x	x	x	o	o	x	x	x	x	x	o
Sibuyas	o	o	o	o	o	o	x	x	x	x	x	o
Labuk	o	x	x	x	x	o	x	x	x	x	x	x
Lansunas	o	o	o	x	x	o	o	x	x	x	x	x
Tambasal	o	x	x	x	o	o	x	x	x	x	x	x
Kalmati'	*	*	*	*	*	*	x	x	x	x	x	x
Ubi	*	*	x	x	*	o	o	*	*	*	o	o
Upo	o	o	*	o	o	o	x	x	x	x	x	*
Pitsay	x	o	o	o	o	o	x	x	x	x	x	x
Dipulyu	x	o	o	o	o	o	x	x	x	x	x	x
Kadot	o	o	o	o	o	o	x	x	x	x	x	o
Batao	o	x	x	x	x	o	o	x	x	x	x	x
Patani	x	x	x	x	o	o	x	x	x	x	x	x

IV. Ya Palna-uw Sa Pagtanem Sa Mga Gulay.

1. Kalya'.

Ya kalya' kita-en mu pangkay ayin kaw asini Pilipinas. Ya kanan bunga mapayit manang makagana kanen. Yaiy uman madiaw sa lawwas. Ya mga magbabulungay miglong na ya dawun madiaw pagbulung, manang madiaw uman kanen.

Lekat sa pagtanem mu kasiyamaneng-allaw taman sa sanggatus kaluwaneng-allaw umba' da makan.

Pila ya madiaw tanemen: Duwa aw wala' tulu, kapunu-an maka-umba' da kanaten na sangkabalay. Duwam bulan sigi pa munga yaiy.

Kinunu aw unun ya pagtanem: Matanem ta ya kalya' pangkay unu bulanan. Ya kalya' ma-imo' matanem kun betang mu 3-4 laman adti gawang. Bantalay takman yan ya kabedan nan.

Ya paglutu': Sambuk na pa-agi na paglutu' sa kalya' te' dili' to-o mapayit. Dili' mu pagluwagen kun maglutu' kaw.

Betaka aw kamanga ya laman nan. Aw lutu-a na mga tulu kaminutus. Ya-i pagluwag. Eped na paglutu' dali-an na ulabang, ise' na manuk, aw palituwun na kalmati', sibuyas, bawang, aw asini.

2. Kasila'.

Ya kalalem na pagtanem: limang katullu' (5-8 cm.)

Ya kalakwat: magtenga' depa (1 m.)

Ananga' magtanem: Ya kasila' yan ya kanaten pagkanen asini pa aw ya iy pangkay singan utaw magkalim magkan sa kasila'.

Ya dawun nan madiaw uman gulayen.

Madiaw uman sa kanaten

lawwas. Ya ugbus nan madiaw kanen aw maka-atag sa keseg na kanaten lawwas.

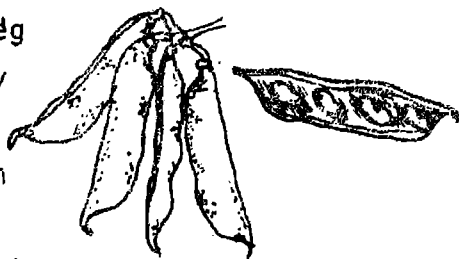
Unun ya pagtanem: Ya pagtanem sa kasila', yan ya balagen nan aw dawun. Ya apit ay tuktuk, yan ya tanemen.

Ya pagkali sa kasila': Ya madiaw pagkali sa kasila' yan ya kawuy na olo' mu alitan. Dili' madiaw pagpang-ali kun tin-ulan.

Ya paglutu': Ya paglutu' sa kasila',
eped laga', keleb, talibug, lusuk, nanag,
aw palituwun. Yan ua paglutu' sa kasila'.

3. Batao.

Ya batao madëg
ya maglong na yaiy
to-o matamis sa
kadëg na sitao kun
kiatalabuan. Ya
dawun uman madiaw kanen.

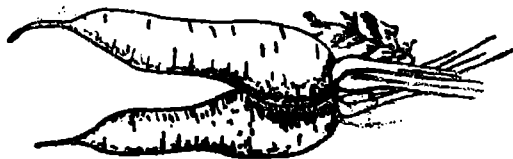
Ya kalalem na pagtanem: duwang ka
tullu' (2 1/2 cm.)

Ya kalakwat: maddi siku (40-50 cm.)

Unun ya pagtanem: Madiaw kun magtanem
sa batao tudakan aw imo-an sa bantalaan
takman kabeden nan. Yaiy mamunga seled na
duwa, wala' tulung komay kun sigi mu
ubunan.

Lekat na pagtanem taman sa makakan kaw,
120 allaw.

4. Kadot: Madëg ya mga Pilipino na
malim magtanem sa kadot. Kay addi eped
banwa ya kadot yan ya to-o mati-unud.
Kaliman da tadun
ya nanam nan aw

ya sustansiya sa lawwas.

Ya kalalem: sangka tullu' (1 cm.)

Ya pa-eletan: masiku (30 cm.)

Ya kalakwat: limang katullu' (5-7 cm)

Ya pag-ani lekat sa pagtanem: 65-85
allaw

Bini' Ya bini' madiaw kun bagu pa
to-o kay kun madugay da way guna.

Ya pagtanem: Palekat mu tanemen adti
lupa' Dili' pa mu kaliman na magtagmeng.
Kun malim kaw sigi mabasa' ya bini' nan
taman sa gumit ; betangi na damami aw
punyiagi kada allaw. Matanem ta uman adti
landungan.

Ya paglutu': Pasubuwana ta ya kadot na
awun asin. Aw ya-i pagtaip. Kun malutu'
da betangi na tagbi' malgadin. Madiaw
kanen uman kun ilaw.

5. Kasila' kawuy:

Ya kalalem: sandangaw sandapa1 (10 cm.)

Ya kalakwat: maddi abaga (60 cm.)

Ya pa-eletan: magtenga' depa (1 m.)

Lekat na pagtanem taman sa makakan

kita, sangkomay.

Ananga' magtanem: Ya kasila' kawuy
madiaw pagkanen. Aw madiaw pag-alad
makalibed sa tawang aw pawa'.

6. Sayoti. Yaiy ya madiaw klasi na
gulayenen. Kay sigi mag-atag sa gulay.
Sampunu' olo' pangkay pilang kaumay aw
maka-umba' da sa sangkapamilya.

Unun ya pagtanem:

Pamalli-a ya taneman
mu malapit ay alad
takman kumabed dun.

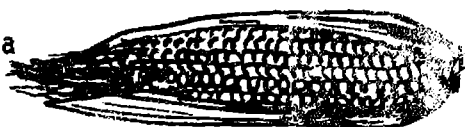

Ya pagtanemen sa sayoti
yan ya laman nan. Ya laman nan olo' da
sambuk.

Ya paglutu': Talipan mu muna aw
katigkas nan betang mu adti sumubu na
tubig aw mga 15-20 minutus, mayamek da,
anguna la kay umba' da yan.

7. Batad. Batad ya madiaw uman
patanemen kay ya eped makakuwalta silan
magi sa pagtanem sa batad. Aw yaiy uman
madiaw tanem kay sa sangkumay makatlu aw

madiaw tanem kay sa
sangkumay makatlu
aw makapat kaw pagkatanem.

Ya kalalem na pagtanem mu mga 2 katullu'
Aw ya kalakwat nan mga masiko. Ya kadugay
na pagtagad mu lekat na pagtanem mu mga 90
ka allaw.

8. Talum. Ya talum
ma-imo' mu matanem
pangkay unu bulana.
Manang bagu mu tanemen una mu

tagmengen aw katigkas nan alinan mu. Ya
pagtanem mga sangkatullu' Aw ya kalakwat
nan mga sangkamitdu. Lekat na pagtanem mu
mga 90-150 allaw bagu kaw makakan.

Ya paglutu': Ya eped na maglutu'
pagpalituwun nilan. Eped paggulayen nilan
aw dali-i na kaini.

9. Gabi.

Kalalem: masiku (30cm.)

Kalakwat: maddi abaga (50-80 cm.)

Pa-eletan: magtenga' depa (80-90 cm.)

Lekat na pagtanem sa makakan kaw mga
8-14 kabulan.

Ananga' magtanem:

Kay ya gabi' madiaw pagkanen. Aw dili' to-o sa kanan pagdatengen na sakit. Ya gabi uman madiaw sa lawwas. Tabay to-o ya utaw adun na magtanem sa gabi. Ya gabi maggiti' adti mangkabasa' lupa' Madiaw pa kun adti dulug na tubig. Ya pagtanemen sa gabi yan ya lawwas nan.

Ya paglutu': Kun maglutu' kas sa gabi dili' mu to-o pagluwagen kay magkakatel.

10. Kadios.

Kalalem na pagtanem:

duwang katulu'
(2-3 cm.)

Kalakwat: madti
abaga (80 cm.)

Lekat na pagtanem taman sa makakan kaw mga 6-8 bulan.

11. Kangkong. Kadeg tadun alag nia-ade' sa kangkong. Nia-ade' kitadun na ya kangkong maggiti' adti banwa na awun tubig. Manang ya iy uman ma-imo ta matanem adti mga tawang tadun. Manang

kaliman tadun sigi magtubig kanilan. Ya kangkong madiaw gulay aw uman madiaw pagpakan sa taku', manuk, aw dabit.

12. Balatung.

Ya kalalem na pagtanem: duwang ka tullu' (2 1/2-3 cm.)

Ya kalakwat: masiku (30 cm.)

Pa-eletan: masiku (30 cm.)

Ya balatung to-o madiaw sa lawwas. Kun wala' ya kalni, balatung madiaw. Ya iy uman madiaw kanen na mabdes.

13. Okla.

Ya kalalem na pagtanem: duwang ka tullu' (2 1/2 cm.)

Ya kalakwat: masiku (25-35 cm.)

Pa-eletan: madi abaga (70-80 cm.)

Lekat na pagtanem taman sa makakan kaw, 60-80 ka-allaw.

14. Sibuyas.

Ya kalakwat: sandangaw (15 cm.)

Ya pa-eletan: masiku (30 cm.)

Lekat na pagtanem taman sa makakan kaw 120 ka-allaw.

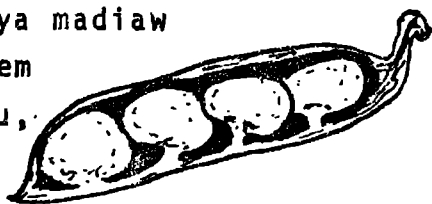
Klasi na sibuyas: Pada sa tawang ya kana nativo na sibuyas kun tawagen 'ganda' yan ya to-o madiaw tanemen. Ya madyaw pagtanem sa sibuyas ya katigkasan na ulan.

15. Patani.

Kalalem na pagtanem: duwangka tullu' (2 1/2 cm.)

Kalakwat: magtenga' depa (1 m.)

Lekat na pagtanem taman sa makakan kaw 120 ka-allaw. Ya patani pagtanem ay gawang. Aw ya madiaw bulan na pagtanem mga Abdil, Inidu, aw Oktubli.

16. Patula.

Kalalem na pagtanem: duwang katullu' (2 1/2 cm.)

kalakwat: magtenga' depa (1 m.)

Pa-eletan: magtenga' depa (1 m.)

Lekat na

pagtanem mu taman
sa makakan kaw mga

100 ka-allaw. Ya patula uman pagtanemen ay
gawang.

17 Pitsay.

Kalalem: sangka tullu' (1 cm.)

Pa-eletan: madti abaga (60-70 cm.)

Lekat na pagtanem taman sa makakan kaw
90-100 ka-allaw. Ya pitsay

magsay magtulín ay
mangkataba' lupa. Aw
yaiy to-o pa baling kun
ubunan mu na mga tay na
ayep.

18. Singkamas. Ya singkamas katawag
na kasila', magkawal. Aw yaiy uman madiaw
kanen. Makan mu ilaw aw kun dili' gulayen
mu.

19. Sitaw.

Kalalem: tulungka tullu' (3 cm.)

Kalakwat: madti abaga (60-80 cm.)

Pa-eletan: magtenga' depa (1 m.)

Lekat na pagtanem
taman sa makakan kaw
ya sitaw mga 60-80
ka-allaw. Pangkay unu bulana makatanem
kaw sa sitaw olo' bulan na Malsu aw Abdil
ya way guna.

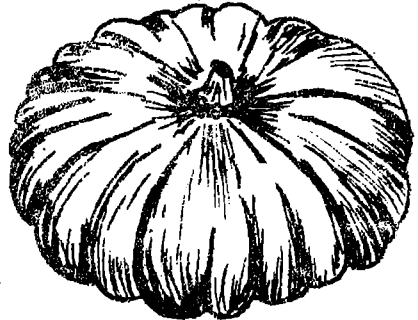
20. Tambasal.

Kalalem: tulung katullu' (3 cm.)

Kalakwat: dili' da sandepa (1 1/2 m.)

Pa-eletan: dili' da sandepa (1 1/2 m.)

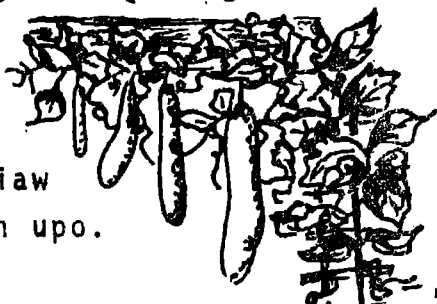
Lekat na pagtanem
mu taman sa mak kan
kaw mga 90-100 allaw.
Madeg ya klas na
tambasal. Manang yaiy
to-o madiaw tanemen ay
tawang kay molas pa aw to-o makatabang
kanaten. To-o madiaw sa lawwas ta.

21. Ubi. Ya pagtanem sa ubi katawag
uman na pagtanem sa
kasila'. Ya kalakwat
aw pa-eletan unawa.
Ya kadugay ta bagu
makakan sa magtanem
mga 10 kabulan.

22. Upo. Madëg to-o ya magtanem sa upo asini kanaten banwa kay yaïy to-o pagkaliman na mga utaw. Yan agaw madiaw kun kada tawang awun upo.

V. Ya Pagtanem Sa Kawuy Na Madiaw Pagkanen.

Madëg kanaten ya to-o malim kuman sa bunga na kawuy. Manang wala' to-o ya malim magtanem kay eped kawuy magbunga mga 3-6 kaumay. Ya eped yan olo' ya tanemen nilan ya saging aw kapaya kay yaïy olo' magsay magbunga. Manang aneng-anenga kun olo' pa kitadun migtanem sa kawuy asini madëg da to-o ya bunga na kawuy adun na makan tadun. Eped kanaten mga sadilista aw dili' malim magtanem kay tingeg basi ayawan tadun ya lupa' ini aw dili' pa mamunga ya tanem ta baling, eped ya ka-untungan. Manang yaïy na aneng-aneng way guna. Manang kun magtanem kita aw ayawan ta yan uman pasalamatan na tagtun sa lupa' kanaten. Aw dun i tanem mu yan makasiling uman sa kanan. Aw eped pa na utaw na kumita'. Ya muna ta imo-un ya tengteng pagpilit sa

kanaten pagka-utawun na magtanem sa ya'y na klasi-klasi kawuy. Tanemen ta na makalibed sa kanaten balay, wala' pawa'. Alimbawa', katawag na mga saging, kapaya, mangga', kalamunggay, santol, kalamunding, malibanu, abukadu, aw madeg pa.

Ya mga kawuy na piglong ku ya'y, to-o madiaw sa lawwas. Awun eped kawuy manang way guna sa lawwas. Makapalekat kita sa pagtanem sa mga kawuy pangkay unu ya udas. Manang kun way kanaten tanemenen makasekat kita ay kanaten sumbalay kun awun kanilan. Aw kun wala' makabayad kita lekat ay gubilnu.

Ya klasi-klasi pagtanem:

1. Laman: Una ta tagmengen ya laman nan ay kahon aw kun umba' da alinen ta adti pagtaneman. Aw katigkas ta tanemen ubunan ta. Ya madiaw pag-alin kun ting-ulan.

2. Malkoting: Ya tanemenan lekat ay sanga nan. Betangan mu lupa' aw begkesa kay dumalid da yan uman. Ya madiaw pag-imo' saiy kun magpalekat da ya ting-ulan.

Kia-ade-an ta na madëg ya klasi-klasi na sakit na tanem. Wala' ya kanaten mabatug saiy manang ya madiaw imo-ün ta magtawag kita sa utaw na matadeng lekat ay gubilnu na magbulung sa kanaten tanem.

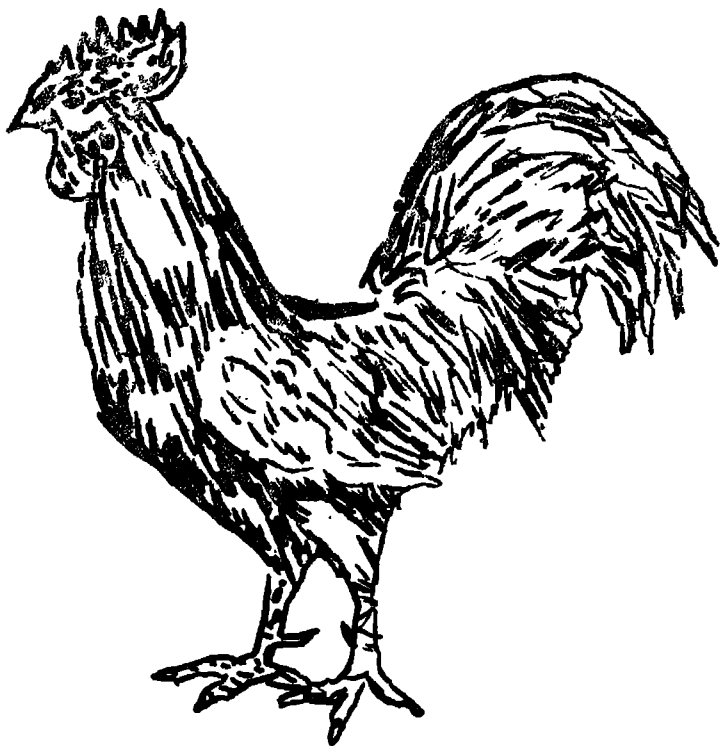
VI. Ya Mga Bulak ay Kanaten Tawang.

Ya taga balyu utaw to-o magleya pangkay silan publi. Ya kanilan mangayse' mangkalinis tanawun. Kinutu awu sambuk na kadëgkadëg pada sutun kun awun kadtuan. Pangkay balay nilan to-o mangkanenggeya inunuwun. Pangkay kadëg tadun alag magkalim sa mangkanenggeya. Sa lawwas aw pangkay sa balay uman. Sigudu dili' makan ya bulak ya iy manang mabaligya' ta uman.

Ya Mangkanenggeya bulak maka-atag kanaten sa manenggeya balay.

Kun pista ay kanaten balyu dili' da kaliman pa ya mayad sa mga papil na tati-enta ay dalan. Manang ya taga balyu olo' da silan kumamang sa bulak ay tawang nilan aw yan ya pagpanenggeya nilan sa dalan, balay, aw madëg pa.

VII. Ya Pagmanuk.

Sa migkadëg ya kanaten mga mangayse' aw ya mga mangayse' mantulin da, ya kanaten aneng-aneng magkadëg. Mag-aneng-aneng kita kun unu ya pakan tadun sa mangayse' aw ya kanilan dumateng kunallaw. Mag-aneng-aneng kita magpawa', magtanem sa gulay, aw sigudu mag-ipat kita sa manuk. Manang sela' nan magkalumay ya ginawa ta kay sigudu ya manuk ta diateng na sakit aw niabus niangkamatay. Aw sigudu ya manuk niangkadti mga kabalayan aw niangkalagak. Sugudu ya tanem ta niabus nilan kian. Yan ya du-an nan wala' da kita pag-abay pagmanuk.

Sa bagu pa-agi na pag-ipat sa manuk dili' da makamang ya ginawa ta na yaiy mangkalagak paaw mangkamatay lekat ay mangkalatay sakit. Sa pa-agi na bagu pag-ipat sa manuk yaiy madëg ya mga utaw adun na to-o la malim magmanuk. Ya bagu pa-agi sa pag-ipat sa manuk yaiy yan ya pag-imo' sa KOLOKOB.

Ya pa-agi sa pag-imo' sa kolokob yaiy, kita uman maka-imo' sa pag-ipat sa manuk na kanaten kanen kada allaw.

Madiaw pa sigudu kun bagu kita
mag-imo sa pawa' aw wala' tawang muna kita
mag-ipat sa manuk. Kay kun awun manuk ta

ya tay nan madiaw pag-ubun. Aw ya mga
utaw na mag-iya' ay sudad madiaw kun ya
imo-un nilan ya magmanuk kay dili' silan
makapawa' aw maka-imo' sa tawang. Sa
kanaten na niaka-imo' sa tawang aw migtanem
sa gulay aw migmanuk, nia-de' na dili' da
ta to-o kaliman ya mayad sa gulay aw manuk
maynini, katawag na eped. Ya mga utaw ay

sudad wala' to-o ya magkan sa manuk, kinutu kun awun katipun. Ananga' malakwat silan magkan kay mahal ya manuk. Ya mangayse' wala' to-o ya pagkanen na ise' na manuk. Manang kun mag-imo kita sa kolokob nilan ya manuk aw ise' nilan liwan na wala', molas kanaten. Ya kanaten pamilya makapatuyang kuman pangkay makapila sangka linggo. Aw sa maynini pag-agi dili' kita to-o makagasto sa pamalengki.

Ya taga balyu na awun pawa' molas kanilan ya kakan na manuk kay madeg ya batad. Manang unu ya taga sudad? Niya' mangkayantek lupa' aw madeg ya balay na migkalëdëklëdëk, aw wala' olo' kita nieles sa balay. Ma-imo' kita makamanuk? Ya tubag, e-e.

Ya lason na maka-imo' kita sa pagmanuk pangkay wala' to-o ya umba' banwa betangan ta kay ya mga matadeng magmanuk aw pigtawag na magmamanukay awun pa-agi. Mag-ubat kanaten sa unu ya madiaw kanen na manuk. Takman magsay tumulin aw wala' to-o ya gasto. Magsiling kitadun uman na ya manuk ma-imo' maka-ise' pangkay wala' ya lumansad, manang olo' dili' mapisa'.

Kun malim kaw pangkay da olo' 20,
wala' 30 kaminutus kada allaw ya atag mu
takman magsangila' sa manuk ay kanilan
kalokob. Makabayad kita sa eped kakan
nilan lekat ay tinda takman magsay
pagpatulin kanilan. Awun tagbi' kamahalan
nan manang dili' kita milek dakula' da.
Kun aneng-anengen ta ya kuwalta na piggasto
ta aw ya pagud ta na migsangila' sa manuk
yaiy subla pa baling.

Kun malim kaw magpalekat mag-ipat sa
manuk pangkay olo' pa kaluwan tag lima ya
mangkayantek unsuy. Aw kada sambulan
dugangan ta uman, na taglima ka unsuy.

Pangkay olo' mangayse' ya mag-ipat umba' da aw ya iy na manuk makapakan da sa sangkapamilya. Kun kada bulan awun kaluwan taglima ya manuk ta sa sangkumay, duwang gatus kaliman ka manuk. Na, sa an kaw kuman san katigda-an kaw kuman sa adobo.

Pagaw, aneng-anenga, kun mayad kita sa unsuy, aw ya kada unsuy magkantidad na sangkapisu. Aw sa seled na duwambulan umba' da kanen ya iy.

Sa kaluwan taglima ka manuk katigkas duwam bulan, kada sambuk magkilo adun pangkay olo' sangkilo. Na, sa tagsiyam ya kilo adun, pila? Di' siyam kapisus. Na, sa kaluwan tag lima? Di' 225 ka pibus. Kamangen ta ya gasto sa kakan nilan. Kada sambuk makakan taglima ka kilo, sa 25 ka manuk makagastu bali 62.00. Na, sa 225, kamangan na 62.00, pila? Di' awun 163.00 kapisus. Libli pa ya pagkan ta. Na, kun mag-ipat kita sa manuk pada mag-ise' olo', alimbawa' magkapalekat kita sa mga 25 ka manuk uman. Kada sambuk ma-ise-ay dili' magkulang sa sanggatus kaliman ka-ise' na manuk kada umay. Na, sa 25 ka manuk ma-ise' sa tulummalalan, duwanggatus kaliman ka-ise'

na manuk. Kun baligya' ta yaiy,
magkantidad na sammalalan enemenggatus
kaliman (P 1650.00).

Pangkay olo' manuk mataw da kaw.

VIII. Unun Ya Pag-ipat Sa Patu Kun Wala'
Ya Libug.

Kadeg tadun alag magkalim sa patu aw
ise' nilan. Kun malim kamu na
mag-ipat sa ayep yaiy,
maka-ipat kamu sa patu pangkay
awun pa manuk mayu
uman.

Ya patu
pangkay way tubig
aw libug madiaw.
Katawag uman na
manuk. Madeg ya mga

kadiawan na mag-ipat sa patu. Pangkay unu
ma-imo' nilan kanen. Ya makan na manuk
makan nilan uman. Aw ya kadiawan na mag-
ipat sa patu dili' to-o silan pagdatengen
na sakit.

Maglong kaw unun ya pagpalekat
magpatu? Kun makabayad kaw sa sambuk ya
lumansad aw sambuk ya minsa' madiaw. Aw
dili' kaw makabatug mayad sa patu, pangkay

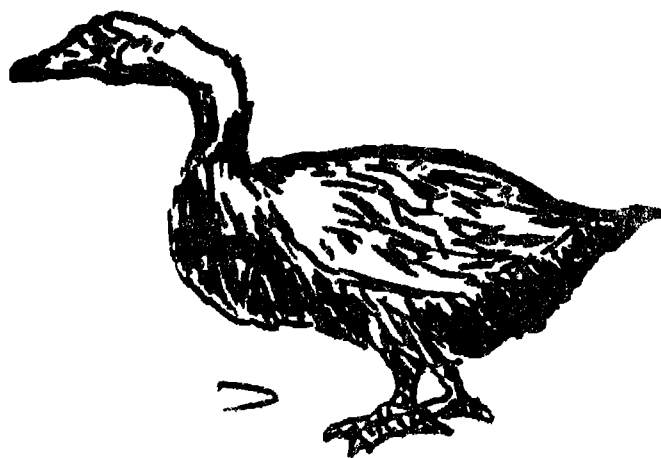
olo' ise' nan aw palemlemi sa manuk.

Ya tubig pada ineman nilan makabetang kita adti tagbi' lata. Manang kun pada sa sugbuwan nilan, pangkay olo' palanggana umba' da yan.

Ya patu mag-ise' pangkay ayin. Manang kun awun kolokob mu yan madiaw pa to-o baling. Kay ya imo-un mu olo' ya magkamang kaw kada maselem. Aw madiaw pa kun kumamang kaw sa layen na saging aw balëta takman dun silan mag-ise'. Kay ya patu matadeng mag-imo' sa kanilan pugad. Kay ya patu sang-allaw lekat na pagkapisa' nan kuman da. Aw ya patu magsay magtulín. Sampulu' ka simana ya patu umba' da kanen. Kun malim kaw mag-imo' sa balut, ya imo-un mu, lekat na pagkalemlem nan sampulu' tag-enem ka-allaw, wala' sampulu' tagwalu ka-allaw, yaiy na kadugay umba' sa balut. Ya paglutu' sa balut laga-en ta na mga magtenga' ya udas.

IX. Ya Gansa.

Ya gansa madiaw uman kay yaiy na klasi na ayep molas ipaten. Wala' to-o ya gastuhan mu aw dili' mu to-o kaliman na

na sigi bantayan. Magsay to-o magtulín.
Aw yaíy olo' ya klasi na ayep uman na
katawag na idu' Kay kun kumita' silan sa
utaw magkawayit silan to-o. Ya kanilan
pagkanen olo' sagbet.

X. Unun Ya Pag-ipat Sa Taku'

Madëg ya utaw na magkalim sa kalni na
taku'. Manang sa kanaten na kumakanay sa
taku' tabay ya magkan kay wala' to-o ya
mag-ipat.

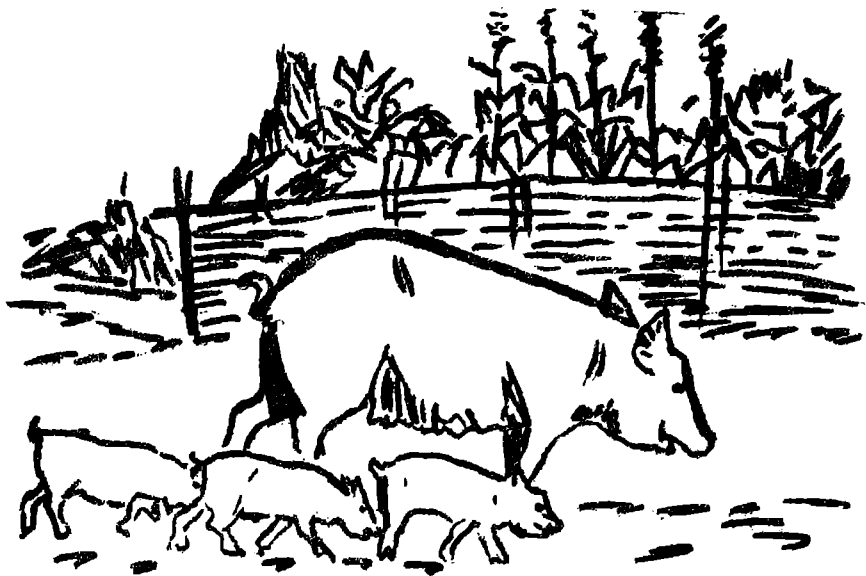
Asini Tiblu i maka-ubat kanaten uman
unun ya pag-ipat sa taku'. Kun in
mag-ipat aw ini pada ol kanen
kanmu pamilva, madiaw man Aw un in

kaw uman mag-ipat pada baligya', yan mabatug mu uman.

Dili' kaliman pa ta ya kumamang sa sumpaw na mangkabakla' na taku' Pangkay taku' olo' i saka umba' da. Ya aneng-anengen ta olo' kun magtaku' kita ya pagbetangan sa taku', yan ya pagtawagen nilan 'tangka!' Yaiy ya madiaw imo-un kun magtaku' kita. Matinaw madiaw ya magtaku' gayed pagbuluyan, sela' nan awun kalatayan nan. Kay kun ya taku' ta sigi manumbalay yaiy magsay makakamang sa sakit. Aw magsay tanam kun kuman sa tanem na eped.

Ya pagpamalli' sa baktin.

Kun mamalli' kita sa taku' na ipaten ta pangkay beke' na sumpaw na mangkabakla' taku' asal nan tin taku'. Manang kun mamalli' kaw sa taku' pamalli-en mu ya malawig lawwas aw makagpa' ya siki. Aw siguduwun ta na ya taku' na pagbayadan ta abus da bakunayi. Takman dili' deketan na sakit. Ya taku' mayamek uman magkasakit. Ya sakit na magdateng sa taku' madëg uman. Katawag na kolada, T.B., aw madëg pa ya eped.

Ya pagkan sa baktin

Kun mag-ipat kita sa taku' tagala-en ta na dili' ta kaliman na mayad pa sa kakan nilan lekat ay tinda. Matinaw ya mga kakan na taku' na lekat ay tinda madiaw manang madiaw pa kun maka-imo' kita sa kanaten kakan pada kanilan. Alimbawa' katawag na sama' tadun aw ya manga talip na mga gulayen tadun madiaw kanilan to-o. Ini ya mga eped klasi madiaw kakan na taku': dawun na kasila', kangkong, pitsay, magalet, saging, apa, dawun na sitaw, ipil-ipil, aw ya kulasiman.

Yaiy na mga kakan na taku' dili' kaw

milek dakula' da silan. Ya taku' katawag
na utaw uman magkalim sa mangkadiaw kakan.

Ya sakit na taku'.

Ya sakit na taku' dili' olo' makamatay
sa taku' manang yaiy uman magpakasakit sa
utaw kun makan nilan. Ya tibi na taku' aw
tibi na utaw unawa. Kun ya taku' makakan
sa sama' na utaw na awun tibi na utaw yaiy
makatapun adti taku'.

Ya madiaw pag-ipat sa taku' takman
dili' magkasakit:

1. Dili' sigi pagbuluyan. Madiaw kun
tangkalan wala' aladen.
2. Kun awun kolokob nan sigi ta
linisan.
3. Dili' pag-atagan na mga kalandak da
na kakan aw mangkabales da.
4. Dili' ta pagpalapiten malapit i
kasilyas, takman dili' makakan sa
tay na utaw.
5. Kun maglaba' kita adti sumbalay ta,
bagu kita sumeled ay tangkal
mag-ugas kita sa siki.
6. Madiaw kun magkasakit ya taku' na
tawagen ya Bitilinalyo lekat ay
gubilnu.

XI. Ya Dabit.

Ya dabit ya sambuk na klasi na mannanap na madiaw kanen. Tabay kanaten ya magkan sa inang ya iy kay wala' to-o asini kanaten ya iy. Ya dabit iman mu miyaw manang mangkabakla' pa sa miyaw aw ya iy to-o madiaw kanen.

Ya nanam nan iman mu aw manuk.

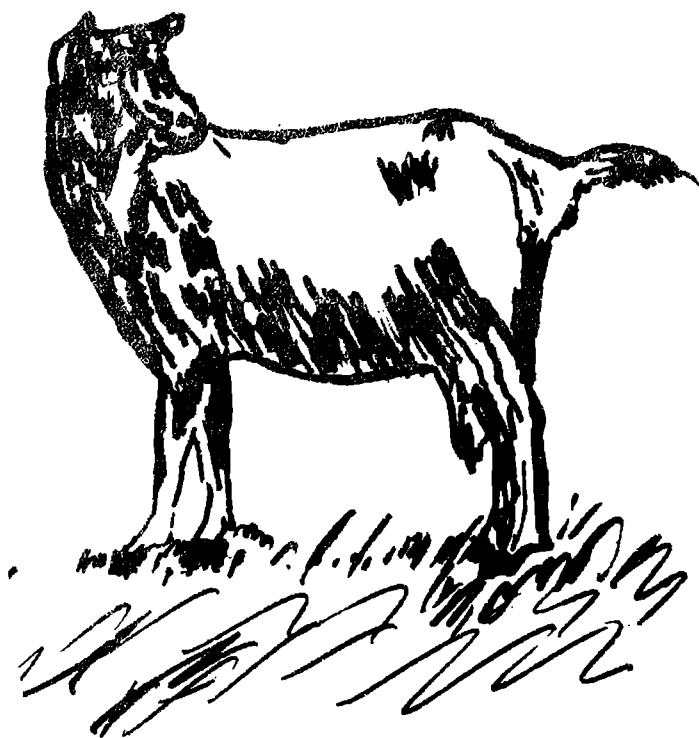
Ya eped na lemen da nilan ya migdabit to-o nilan kialiman, kay magkagsay magkadeg. Kun magpalekat kaw sa sambuk ya eseg aw duwa ya bubay sa sangkumay awun kaluwan aw wala' katluwan ya dabit mu. Aneng-anenga pagaw pangkay kada linggo mag-iyaw kaw sambuk umba'.

Ya kadiawan na mag-ipat sa dabit:

1. Dili' to-o pagdatengan na sakit.
2. Ya pagkan nilan olo' sagbet. Kun atagan mu silan na kakan wala' apa madiaw uman.
3. Molas pa sa manuk ipaten.
4. Aw kun baligya' mu mahal uman.

XII. Ya Kambing.

Kun awun mga duwang ka-iktalya ya lupa' ta, maka-imo' da kita pangkay unu ya tanemen ta. Katigkas ta magsanggi' wala' mag-ani uman da kita magtanem sa eped tanem. Aw dun i bagakwang na balay ta awun manuk ay kolokob nilan aw pangkay duwa, tulu ya taku' ta ay tangka! nilan madiaw da. Awun uman tin tawang ta pada sa gulayenen. Makakilid sa lupa' ta magtanem kita sa kawuy na madiaw kanen.

Katawag na mga mangga', bayabas, malibano, aw magtanem pa uman kita sa saging, aw kapaya. Sa pag-atmo' ta sa tanem sa kanaten lupa' aw pag-ipat kita sa ayep na madiaw kanen, ya mangayse' ta dili' getemen. Kitadun na utaw ay saka tabay ya mag-inem sa gatas. Pangkay awun kalabaw tadun dili' kitadun magkamang sa gatas nilan aw inemen. Manang yaiy wala' tadun ka-ade-i na madiaw to-o sa lawwas tadun.

Kia-ade-an ta na ya ise' magsay magtulín kun minem sa gatas. Aw silan dili' magsay uman magkasakit. Adti eped banwa ya mga utaw kinutu awun gatas na pang-inemen nilan kay mag-ipat silan sa kambing. Sela' nan dili' nilan magkabus ya gatas na kambing nilan kada maselem. Aw yaiy pagbaligya' nilan. Ya aneng-anengen ta kun magkamang kita sa gatas na kambing ya pagpalinis kita. Kun ma-imo' kita sa pag-imo' sa bantala' na betangan ta sa kambing takman dili' katapingan na lupa' ya gatas. Ya pag-ipat sa kambing dili' malug. Kay kia-ade-an ta ya kanilan pagkanen olo' sagbet. Kun tabay olo' ya kambing mu pangkay olo' da mu iketan aw alin-alina kada allaw. Kun madeg maka-imo' kita sa

kudal nilan aw alada. Manang aneng-anengen ta uman na mag-imo' kita sa iya-anan nilan. Pangkay olo' tagbi' layag na kasilungan nilan. Kun mulan wala' sumega awun kasilungan nilan.

XIII. Ya Punung Na Isda'

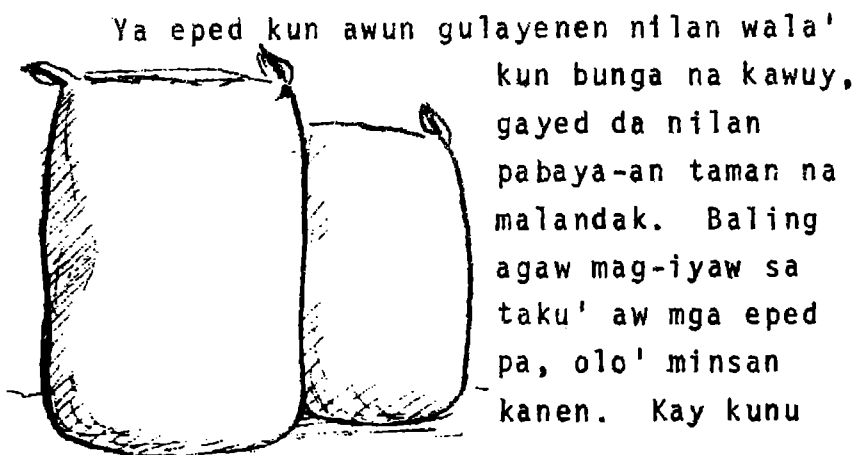
Kun awun da manuk ta, ise' na manuk, taku', kambing aw mga gulayenen na makalibed sa balay, kaliman ta uman ya kuman sa isda' Dili' ta kaliman ya sigi mayad adti palengki aw magpangut adti tubig. Manang ini ma-imo' ta dun tampid na balay ta magi sa pag-imo' sa punung. Manang ya usip mu unun ya pag-imo' sa punung kun adti kabuludan? Kun ya balay mu ma-imo' katullukan na bumba yan maka-imo' kaw sa punung. Magkutkut kaw sa kanal aw bumbayi olo' kada allaw. Pangkay magpalekat kaw olo' sa isda' na talapya. Yaiy uman madiaw klasti na isda'. Tagna' mu buluyan mga kaluwan taglima, dili' madugay madeg da to-o. Kaliman ta uman na sigi mag-ipat kanilan. Magtanem kita sa mangkalunaw tanem na maggiti' ay tubig

takman kun ya iy lumutun, ya iy ya pagkanen nilan.

XIV. Ya Pagdayaw Sa Kakan.

Madeg kanaten kun matigkas magsanggi' wala' mag-ani, dili' makakapet sambulan wala' da uman ya kakan. Kay pagkasanggi' adun, mabus uman baligya' Dili' kita matadeng magdayaw sa kakan. Wala' tadun aneng-anenga kun sang-unu ya makan tadun seled na sambulan. Alimbawa' kun sa sang-allaw makakabus kita sa sangkagatang ya begas na sa sambulan pila yan? Dili' katluwan kagatang. Talumba-en tadun kun pila ya magasto. Aw aneng-anengen tadun na ya masanggi' tadun umba' olo' na kakan tadun taman uman dumateng ya sanggi', dili' da tadun pagbaligya'

malu' ya iy baling. Aw ya iy atag nilan adti
eped sumbalay.

Ya Klasi-klasi na pagdayaw sa taku':

1. Asinan ta aw imo-a tapa.
2. Paksiw
3. Adobo
4. Asinan olo'

Kun imo-un ta ya iy makatagitu' kita kuman
sa taku' pangkay sambulan.

Ya Katigkasan Na Liblu Ini

Na, kay mga inulug matigkas ta mabasa
ya liblu ini, unu ya aneng-aneng mayu?
Niabasa la mayu umba' sa pag-imo' sa tawang,
pawa', pag-ipat sa mga ayep aw pagdayaw sa
kakan.

Ananga' dili' ta talamanen ya magsiling
saiy. Takman kita aw ya kanaten mangayse'
dili' getemen. Makapa-iskiula kita sa mga
mangayse' ta adti matas iskuilahan. Aw kita
uman madiaw ya lawwas ta kay madeg ya pagkan
aw ya ting subla na kuwalta ta magtagu' kita
adti bangku. Takman kun dumateng ya udas na
ka-ilangan ta ya kuwalta awun kakamangan ta.
Kay ya utaw dili' na olo' kinutu madiaw ya
pag-iya'. Alimbawa' awun magkasakit

kanaten, wala', ya mga mangayse' ta bata'
da aw dalaga la silan. Aw kun mang-asawa
silan, wala' ya sakit na ulu kay awun
kakamangan tadun.

Yan da.

